

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

В. О. Плющ,

*аспірант кафедри державної політики та управління
політичними процесами, Національна академія державного
управління при Президентові України*

*Стаття присвячена питанням державної політики в сфері забезпе-
чення прав і свобод громадян України, питанням удосконалення ме-
ханізмів державного регулювання цієї сфери, створення умов щодо
розвитку системи органів захисту прав і свобод людини.*

*The article covers to questions of a state policy in sphere of maintenance
of the rights and freedom of citizens of Ukraine, mechanisms of regulation
of this sphere.*

Незаперечним є факт того, що найважливішою можна назвати функцію держави, яка виступає для забезпечення на всій її території прав і свобод кожної людини і громадянина. Саме для цього люди і створили державу і підтримують її духовно і матеріально. Зрозуміло, що свобода людини здійснюється в суспільстві, в спілкуванні і співробітництві людей. Її регулюють сім'я, власність, мораль, право і інші суспільні інститути (традиції, звичаї, релігія), які створюють в сукупності середовище людської життєдіяльності. Але зрозуміло, що різні люди одне й те ж оточення використовують для досягнення різних цілей, в тому числі і лихих. В таких умовах тільки владна сила суспільства (державна) здатна слугувати гарантом того, що свобода буде збережена, захищена, стане стійкою і надійною. В кінці ХХ століття більшість демократичних країн підтвердила національним законодавством визнання виголошеного міжнародними деклараціями комплексу прав і свобод людини. Разом з тим щоденна практика тих самих країн показує, що між юридичним закріпленням прав і свобод людини і реальним їх здійсненням лежить дистанція величезного розміру.

Таким чином, принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних

інтересів людини та громадянина передбачено статтями 21—23, 56—64 Конституції України. Сутність його полягає в тому, що права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки задекларовані у законодавчих актах, а й забезпечені та гарантовані всіма соціальними суб'єктами і насамперед державою. Для цього остання повинна створювати зовнішні і внутрішні механізми. Кажучи про інститут прав людини і громадянина ми наголошуємо, що конституційно встановлені права людини не можуть поділятися на "першочергові" і "другорядні". Це означає, що проголошення принципів верховенства права та пріоритету прав людини і громадянина покладає на державу зобов'язання забезпечення всіх конституційно встановлених прав людини.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

Повага до прав людини, їхній захист та забезпечення є головним обов'язком держави. Проте в Україні державна політика в цій галузі фактично відсутня. Всупереч Конституції щодо захисту прав і свобод своїх громадян держава залишається бездіяльною, а якщо і робить щось, то вельми хаотично та неефективно. До того ж можна навести багато прикладів, коли сама держава

стає джерелом порушення базових прав людини. У зв'язку з положенням ст. 3 Конституції України, де чітко зазначено, що "права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави... утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави", що вказує на те, що права і свободи людини визначають зміст державного управління і виступають його основною метою.

Проблеми правового статусу людини і громадянина, а також їх забезпечення відповідними державними органами досліджувалась у роботах таких учених, як С.С. Алексєєв, М.В. Вітрук, Б.М. Габрічидзе, В.І. Євінтов, Р.А. Калужний, М.І. Козюбра, В.П. Колісник, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, М.І. Матузов, В.Ф. Погоріло, П.М. Рабинович, О.Ф. Скакун, В.М. Шаповал, О.В. Скрипник тощо. Незважаючи на значні здобутки вчених у даній сфері, а також на існування системи актів національного законодавства з питань захисту прав людини, комплексу актів міжнародного права, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, залишаються невирішеними чимало проблем, пов'язаних із достойним рівнем життя людини, використанням певних соціальних благ тощо. Важливість відповіді чітко проглядається у різних дослідників, так, з точки зору одних, імперативними щодо державного управління є лише громадянські і політичні права громадян, тоді як забезпечення соціально-економічних та культурних прав залежить від рівня економічного розвитку і тому не може вважатись універсальною настановою для практичних дій органів державної влади. На думку інших, як соціальні, так й економічні права людини, безумовно, входять до переліку основних прав людини, а отже, як зазначає Т. Герасимов, вони мають бути захищені нарівні з іншими [2].

МЕТА ТА ЦІЛІ ДАНОЇ СТАТТІ

Розробка ефективних механізмів забезпечення й захисту прав і свобод людини, уточнення змісту категорії "права людини", "принцип реальності прав", систематизація основних механізмів державного регулювання в сфері забезпечення прав і свобод громадян.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Розуміння проблеми прав людини невід'ємно пов'язане з розумінням самої людини як живої істоти, частини природи, суспільного явища, головного об'єкта і суб'єкта історичної дії. Це — проблема розумності і справедливості людських відносин, місця індивідуума і групи людей в них, відносин держави і суспільства

до людини і навпаки. Права і свободи громадян — це складний комплекс природних і штучно створених умов і факторів, необхідних для нормального функціонування індивідуума як творця, працівника, людини і громадянина, що надають суспільному життю ту чи іншу якість, які роблять її повноцінною і комфортною для її учасників. Коректне дотримання всіма учасниками суспільного життя, державою прав і свобод кожної людини, ефективна допомога цьому у всіх випадках, коли окремі індивідууми з тих чи інших причин видаються не здатними виконати це самостійно, поважне ставлення до їх життя і свободи рівнозначні повазі достоїнства людини і усвідомленню власної приналежності до людського роду.

Всі права людини взаємопов'язані і доповнюють один одного. Всі вони "витікають із достоїнства і цінності, які притаманні особистості, і...особистість є центральним суб'єктом прав людини і основних свобод і, відповідно, вона повинна бути основним користувачем цих прав і свобод, і активно брати участь в їх реалізації", — говориться в преамбулі Декларації Всесвітньої конференції з прав людини в Відні (червень 1993 р.) [3]. Мова йде, таким чином, про єдину систему прав і свобод, обумовлених всебічністю самого життя.

Дослідники і захисники сучасної демократії нерозривно пов'язують права людини з суспільними відносинами, людським достоїнством і формуванням здібностей, необхідних для повноцінного розвитку особистості кожної людини. Так, один з відомих дослідників прав людини К. Васак вбачав прямий зв'язок між станом державного управління і правами людини. Наука прав людини, вважає він, "розглядає окрему людину, яка живе в державі, яка, була скривджена або стала жертвою ситуації, користується захистом закону, відповідним захистом національного суду міжнародної організації...і тими правами, особливо правами рівності, які гармонізуються з вимогами суспільного порядку" (The International, 1982, XVI). Природно, що без визнання і поваги достоїнства людини на всіх етапах її життя і постійного рівняння державних інститутів на цей фактор не може бути і мови про будь-які реальні права і свободи. Права і свободи — це не тільки певні юридичні норми, які встановлені державами чи міжнародною спільнотою, за порушення яких обов'язково відбувається покарання (якщо не на державному рівні, та на міжнародному). Вони повинні розумітись також як і первинні умови успішного функціонування будь-якого соціуму, нормальної життєдіяльності вільної особистості, реалізації їм всіх своїх людських потен-

ціалів.

Уважний аналіз всієї світової практики в галузі права і свобод громадян показує, що в більшості країн права і свободи людини проголошуються і пропагуються лише з демагогічної метою. Як правило, говорять і пишуть про права і свободи взагалі, а людина при цьому відсутня. Це не просто недостатнє розуміння проблеми, а певна тактика політичної влади. Саме якщо акцент робиться на права, то проблема стає суто юридичною, з акцентом на закони, кодекси, судові інститути. Таким підходом начебто обгрунтовується необхідність подальшого посилення політичного суспільства і залежності від нього всього, що живе і функціонує в ньому, тобто громадянського суспільства. Коли ж робиться акцент на слові "людина", проблема набуває, по-перше, соціального, гуманістичного і, по-друге, універсального характеру [4].

Існують об'єктивні критерії відповідності політичної влади своєму покликанню і очікуванням громадянського суспільства. Їх багато. Найбільш важливими і визначними з них є:

- ступінь суспільної згоди в суспільстві і безпеки громадян;
- ступінь реалізації прав і свобод кожним членом цього суспільства;
- авторитет держави як арбітра, планувальника і регулювальника соціально-політичних процесів;
- вірність держави і його службовців своєму обов'язку, їх компетентність і тісний зв'язок з народом, якому вони служать;
- зумовлені цими показники людського і суспільного розвитку (рівень життя, соціальний клімат).

Людське суспільство, виробляючи певні норми і правила життя, формуючи відповідні інститути влади і управління, наділяючи їх тими чи іншими правами і повноваженнями, суворо слідкують за тим, щоб дотримувался баланс інтересів спільного і окремого, цілого і його частин, держави і її громадян, громадянського і політичного суспільства. Громадянське суспільство націлене на те, щоб влада держави зводилась до необхідного мінімуму ("нічний охоронець", "комітет з управління справами громадян" тощо). Не делегування державі права зберігаються за індивідами, а захист їх стає завданням для всього суспільства. Найбільш близькими для індивіда, масовими і доступними йому є національні засоби захисту прав громадян — інститути як громадянського, так і політичного суспільства. Права і свободи громадян — це той аспект людського життя, головним джерелом загрози для якого є часто сама держава. Всім інститутам влади і, перш за все, державі, яка уособлює

собою поличну владу, притаманні абсолютизація своєї влади, що можливо лише шляхом обмеження прав і свобод громадян.

Виробити політичні засоби захисту конституційних прав і свобод громадян, накладати на їх порушників санкції, винести рішення про виправлення помилок, виплачувати жертві правопорушення відповідну компенсацію і створювати правові бар'єри на шляху порушення прав людини можуть лише інститути держави. І лише за умови, якщо вона сама функціонує в повній відповідності з інтересами громадянського суспільства і вробленими державою нормами. Ними є:

- легітимність і стійкість права, демократичність державного ладу;
- дієвість і загальність закону (закон єдиний для всіх членів суспільства);
- чітка фіксація як прав і свобод членів суспільства, такі механізми їх реалізації;
- неминучість покарання за відхилення від усталених норм права, незалежно від посади і соціально-політичного статусу правопорушника.

Головним національним засобом захисту прав і свобод громадян є Основний закон — Конституція держави, яка і визначає форму політичного управління і співвідношення прав і обов'язків громадян і проголошеними ними держави. Вона розподіляє владу і владні повноваження між суб'єктами і інститутами політичного суспільства, встановлює процедури їх формування і способи взаємодії з тим, щоб жодний з них не виходив за рамки своїх, визначених законів, повноважень [5]. Чітко формується мета діяльності кожного інституту і обов'язки кожного суб'єкту складної системи політичних відносин. Якщо Конституція виступає дійсним вираженням всенародної волі, в якій закріплена найкраща для суспільства форма політичної організації і максимально повно враховано баланс інтересів елементів, що формують політичне суспільство, воно дотримується всіма елементами політичної системи, а порушення її сприймається як тяжкий злочин. По-іншому складається ситуація, коли так звана Конституція складена невідомо ким і нав'язується суспільству [6]. В такому випадку вона не буде дотримуватись ніким. У внутрішньополітичній сфері в процесі державного управління має бути забезпечене неухильне дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина, захисту конституційного ладу, вдосконалення системи політичної влади з метою зміцнення демократії, духовних та моральних основ суспільства; підвищення ефективності функціонування політичних інститутів влади; ство-

рено дійові, у тому числі судові, механізми захисту конституційних прав людини і її основних свобод тощо [7].

Які ж основні вимоги щодо забезпечення прав і свобод громадян існують в сучасній науковій думці? Кожне людське право виражає невід'ємні потреби індивідуума, групи, суспільства, окремих народів і людства в цілому. При чому проблема прав і свобод людини не закінчується лише особистими інтересами і проблемами окремої людини, а охоплює ще й суспільний і державний лад, інститути влади, весь соціально-економічний і державний і духовний розвиток народів і суспільства. Становище з правами і свободами людини, ступінь їх реалізації, дотримання балансу інтересів всіх учасників суспільних процесів, поважне ставлення до прав кожної людини чи то безвідповідальне ставлення до права кожної людини чи ігнорування ними лежить в основі соціального клімату в державі, стабільності чи то нестабільності. Ось чому як окремі суспільства, так і людство в цілому все більше пов'язують вирішення всіх проблем їх соціально-економічного, політичного і духовного розвитку з правами людини. Демократизація і постійне удосконалення політичної системи є умовою реалізації громадянських і політичних прав [2]. Економічні, соціальні і культурні права людини можна реалізувати шляхом подолання відставання і бідності. Забезпечення повного розвитку людини можливе тільки за умови, коли саме людина, громадянин є центром всіх процесів розвитку. Головна мета держави полягає в тому, щоб поставити людину в таке оточення, яке б гарантувало їй безпечне і повноцінне життя. Життєздатний розвиток спрямований, таким чином, на підняття на більш високий рівень людського достоїнства і реалізацію всіх його прав і свобод: як економічних, соціальних, культурних, так і громадянських і політичних. А все це потребує забезпечення відповідного управління державними і суспільними справами, удосконалення інституту влади, забезпечення правління закону. (Integrating human rights with sustainable human development. A UNDP policy document United Nations Development Programme. 1998. January. Forward).

Однак зв'язок між процесом державного управління та забезпеченням прав людини має ще один важливий аспект. Річ у тім, що права людини є не лише певною системою юридичних норм чи приписів, які фіксуються на рівні міжнародно-правових документів або конституційно-законодавчих актів окремих держав, а й реальністю. На теоретичному рівні це фіксується як принцип

реальності прав людини і громадянина. Його сутність полягає у тому, що права і свободи людини і громадянина повинні бути не лише задекларовані у законодавчих актах, а ще й гарантовані та реально забезпечені як державою в цілому, так і її окремими органами державної влади. Фактично принцип реальності прав і свобод людини і громадянина визначається сучасними правознавцями та політологами як один з ключових у галузі державотворення (принаймні у разі, якщо мова йде про демократичну, правову, соціальну державу). Його сутність полягає у тому, що права і свободи людини і громадянина повинні бути не лише задекларовані у законодавчих актах, а ще й гарантовані та реально забезпечені як державою в цілому, так і її окремими органами державної влади.

Для того, щоб управлінські ланки активно діяли у цьому напрямі, а громадяни мали реально можливість дієво впливати на забезпечення своїх прав і законних інтересів, необхідно реалізувати цілий ряд умов як з боку органів державного управління, так і з боку самих громадян. Ці умови, однак, не можуть розглядатися виключно у прагматично-практичному плані, оскільки розглядувана проблема має дуже важливий для її розуміння методологічний аспект.

Саме у методологічному плані великого значення набувають підходи до вирішення більш загальних проблем, наприклад, про особистість як ціннісний орієнтир в організації та діяльності апарату державного управління, про співвідношення прав і обов'язків громадян з компетенцією органів державного управління, про критерій особистості у визначенні ефективності управлінської діяльності тощо. Без визначення цих підходів важко визначити й основні орієнтири для практики державного управління щодо охорони прав і свобод людини. Цілком зрозуміло, що ефективне забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян може бути належним лише за умов, коли структура, форми діяльності, сам стиль праці, ставлення до людини в апараті державного управління у кожного працівника цього апарату будуть оптимальними у плані відчуття та швидкого реагування на будь-які негативні моменти, які стримують у тому чи іншому випадку практичне здійснення прав і свобод, а також законних інтересів членів суспільства. Те ж саме можна сказати про співвідношення прав, свобод і законних інтересів громадян з компетенцією органів державного управління. У чинному законодавстві багато випадків, коли існує неузгодженість між відповідними правами й інтересами громадян та відповідними обов'язками тих чи інших управлінських структур, що

дає останнім можливість, м'яко кажучи, не проявляти належної активності у реалізації прав громадян, захисті їх від порушень.

Таке розуміння сенсу та цінності права в системі організації державного управління найбільш рельєфно відображено в положеннях Конституції України про права та свободи людини і громадянина. При цьому слід наголосити, що в контексті подібного юридичного трактування прав і свободі громадянина вони сприймаються і тлумачаться, як зазначав В. Нерсисянц, саме як вихідні правові основи та базові правові цінності, а не як певні "позаправові", зовнішні щодо права, тому не обов'язкових феноменів та характеристик. Суттєвим моментом видається і те, що, на відміну колишніх уявлень про октройований характер прав людини, у ст. 21 Конституції України вони визначаються як "невідчужувані та непорушні". Визнання прав і свобод людини і громадянина не відчуженими і непорушними юридично означає, що будь-яка особа може реалізувати свої права і свободи, а також захищати їх у випадку порушення цих прав, керуючись Конституцією та посилаючись на неї. Тобто поняття не відчуження прав людини виражає той факт, що за кожною особою визнається певний комплекс природних, невід'ємних прав та властивостей, які зумовлюються самим фактом існування людини і мають розглядатися як важлива гарантія її гідності.

Отже, відповідно до принципу реальності права, права і свободи людини і громадянина розглядаються державою як такі, що мають загальне регулятивне імперативно-правове значення та виступають як базовий критерій в оцінці організації і діяльності всіх органів державного управління і держави в цілому. Звичайно, як пише А. Заєць, проголошення прав і свобод людини і громадянина на рівні Конституції не означає автоматичної реалізації цих прав, а створює лише передумови, що є першим кроком до втілення цих прав. Дійсно, така ситуація з економічними і соціальними правами, на відміну, скажімо, від політичних та громадянських прав, обумовлюється тим, що повнота прав, зафіксованих у таких статтях Конституції України, як 43, 47, 48 та 53, залежить не так від політичної волі держави і навіть не від рівня її політико-правового розвитку, як від рівня соціально-економічного розвитку держави. Як цілком справедливо зауважує М. Буроменський, "істотна відмінність соціальних прав від громадянських і політичних прав полягає в тому, що вони є "збитковими", тобто обсяг їх реалізації залежить від економічного розвитку добробуту держави". Саме тому, як це досить

чітко продемонстрував досвід дванадцяти років незалежності, частина з конституційно закріплених соціальних та економічних прав громадян перетворилася на звичайні гасла (ст. ст. 46, 47, 48), а стосовно інших — було суттєво знижено їх рівень (ст. 49). За таких умов, які існують в Україні, названі конституційні права і свободи перетворюються на декларовані та нереальні [9].

Дійсно численні проблеми у переході до ринкової економіки, які досі відчуває на собі Україна, мають своїм наслідком те, що держава стала неспроможною через причину браку фінансових, виробничих та матеріальних ресурсів не те що втілювати, а навіть просто гарантувати цілу низку взятих на себе обов'язків. Тут достатньо згадати хоча б такі конституційно проголошені права, як право на житло (ст. 47), право на соціальний захист (ст. 46), право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50), право на безоплатну вищу освіту (ст. 53), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), тощо.

Дійсно, одним з найважливіших завдань державного управління є ефективне використання тих ресурсів, які є у державі. Однак не менш важливою метою державного управління є розвиток цієї ресурсної сфери, підвищення рівня економічного, матеріального, фінансового добробуту нації. Для того щоб продемонструвати зв'язок зазначеного напрямку реалізації процесу державного управління з забезпеченням прав людини, розглянемо таке конституційно проголошене право, як право на житло.

Перше питання, з яким стикаємось при розгляді даного права, полягає в тому, що виступає його предметом? Так, з точки зору одних учених, право на житло полягає в тому, що кожний мешканець України має право побудувати, придбати чи взяти в оренду будинок (чи будівлю), а також має право на одержання у встановленому порядку житлового приміщення (квартири) у будинках державного житлового фонду, громадського житлового фонду чи фонду житлово-комунальних кооперативів. Інший підхід до тлумачення цього права полягає у тому, що конституційне право на житло означає гарантовану можливість для кожного громадянина держави бути забезпеченим постійним житлом [10]. Таким чином, обидва підходи передбачають існування певних фондів, які дозволяють забезпечити житлом усіх бажаючих реалізувати це своє конституційне право. Тобто прописана в законі юридична норма передбачає існування певних соціально-

економічних передумов, які уможливають її правозастосування. Якщо так, то хто має забезпечити ці передумови. Виходячи з тези, що управління можна лише тільки тим, що є, слід відзначити, що необхідні соціально-економічні передумови забезпечення прав громадян України на житло мають з'явитись самі собою. Чи принаймні те, що державне управління за визначенням не може мати жодного впливу на цей процес. Однак абсурдність цього висновку видається очевидною. З цього випливає, що стосовно забезпечення права громадян України на житло в процесі державного управління повинні не тільки розподілятися або регулюватися існуючі житлові ресурси, а й має постійно підвищуватись ступінь матеріально-економічної забезпеченості цього права. Щодо вищезгаданого нами права на житло можна згадати хоча б Концепцію державної житлової політики. Зокрема, у ній було чітко окреслено коло дій, які мають бути реалізовані. До речі, про те, що забезпечення реальності конституційних прав є одним з базових завдань державного управління, свідчать численні нормативно-правові акти та Укази Президента України. Таким чином, державна політика стосовно забезпечення прав людини і громадянина полягає у тому, що завдяки цьому конституційні права набувають своєї реальності.

Зрозуміло, що лише проголошення прав і свобод людини в Конституції і інших правових актах недостатньо. Потрібно посилено працювати над створенням ефективних засобів захисту прав і свобод громадян. Одним з дієвих і надійних засобів є громадянське суспільство, члени якого добре знають всі свої права і свободи, здатні і готові їх захищати; створюються громадські організації з захисту прав і свобод громадян, а також по прикладу громадських — створюються державні комісії з різноманітних аспектів прав і свобод громадян [8]. Виключно важливу роль в захисті прав і свобод громадян відіграють такі інститути громадянського суспільства, як національні комітети (Міжнародна амністія), гельсінські групи правозахисників, національні спілки міжнародного права тощо.

ВИСНОВКИ

В якості загального висновку можна стверджувати, що в Україні існує конституційний механізм забезпечення реалізації свободи людини, але ефективність його діяльності недостатня. І саме з цієї метою необхідна реалізація стратегії реформування органів державної влади та місцевого самоврядування, нормативне урегулювання їх повноважень, щоб досягти такого рівня, коли держава, її органи, посадові особи,

органи і посадові особи місцевого самоврядування матимуть повністю урегульовані законами моделі їх поведінки і діятимуть лише за принципом "дозволено те, що прямо передбачено законом" є першочерговим завданням діяльності суб'єктів держави і громадянського суспільства. Досягнення такої стратегічної мети сприятиме удосконаленню механізму забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина України. Наступним етапом має стати формування відповідної нормативно-правової бази з регулювання системи забезпечення державними органами прав і свобод громадян, створення зовнішніх і внутрішніх механізмів цього процесу.

Отже, сьогодні перед теоретиками й практиками державного управління стоїть завдання щодо систематизації напрацьованого й розробки єдиних науково-теоретичних засад забезпечення дієвих механізмів забезпечення державою прав і свобод громадян взагалі і створення конкретних інститутів, підрозділів зокрема.

Література:

1. О. Скрипнюк *Правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина в процесі реалізації державного управління* // *Право України*, № 4, 2007 р.
2. *Государственная политика и управление: Учебник в 2 ч.* — Ч. 1. *Концепция и проблемы государственной политики и управления* / Под ред. Л.В. Сморгунова. — М.: "Российская политическая энциклопедия", 2006. — 384 с.
3. *Участие власти в защите прав человека: Комиссии и уполномоченные* / Отв. ред. А. Сунгуров. СПб.: *Норма*, 2001;
4. *Державне управління в Україні: організаційно-правові засади: Навч. посіб.* / Н.Р. Нижник, С.Д. Дубенко, В.І. Мельниченко та ін. / За заг. ред. Н.Р. Нижник. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — 164 с.
5. *Конституційне право України* / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. — К.: Український центр правничих студій, 1999. — 376 с.
6. *Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики* / За заг. Ред.. В.Б. Авер'янова. — К.: Факт, 2003. — 384 с.
7. *Войнович Р.В. Идеология, технология та стиль у державному управлінні: Навч.-метод. посіб.* / Р.В. Войнович. — К.: Вид-во НАДУ, 2003. — 192 с.
8. *Євген Захаров* // *День України* від 11.11.2007 року;
9. *О.І. Ющик. Правова реформа: загальне поняття, проблема здійснення в Україні.* — К. 1997. — С. 154.
10. *О.В. Скрипнюк. Забезпечення прав людини — головна мета державного управління* // *Бюлетень Міністерства юстиції України*, № 5 (55) 2006. — С. 59—69.